

Pierre Nora: Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok.
(Szerk., elő- és utószó: K. Horváth Zsolt.)

Atelier Könyvtár, Napvilág Kiadó, Budapest, 2009. 407 oldal.

Nehéz feladatra vállalkozik a szerkesztő, K. Horváth Zsolt, amikor Pierre Nora monumentális és mára óriási nemzetközi tekintélyt szerzett vállalkozását, az 1984 és 1992 között eredetileg hét kötetben, 132 tanulmány formájában kiadott *Lieux de mémoire* (Az emlékezet helyei) rövidített változatát hozzáférhetővé teszi a magyar olvasók számára. Azaz, néhány száz oldalon összefoglalva megpróbálja közvetíteni azt a számottevő historiográfiai fordulatot, vagy másképpen fogalmazva, a kollektív emlékezetben végbement hatalmas változást, amelyet az emlékezhely fogalmának bevezetése, és a téma feldolgozása jelent. A feladat nehéz, ugyanakkor nagyon aktuális. Nehéz, mert az unalomig ismert helyzettel találja szemben magát a történész: egy olyan területet kell bemutatni Magyarországon, amely hazai berkekben mindeddig *terra incognita*-nak számított, míg Nyugat-Európában és Észak-Amerikában évtizedek óta sorjáznak a vonatkozó monográfiák, tanulmányok – gondoljunk csak Simon Schama, John R. Gillis, vagy David Lowenthal munkáira. Ugyanakkor nagyon is releváns a szakmai és laikus közönséget bevezetni a kultúrtörténet írás eme új ágazatába! Nemcsak azért, mert a nemzetközi történész társadalom Nora gigantikus kezdeményezésének újszerűségét és horderejét Marc Bloch és Lucien Febvre *Annales*-alapításához, a 20. századi történetírásban egyedül álló újításához hasonlítja. Hanem azért is, mert a Nora által felkért népes, és a legkitűnőbb szakembereket tömörítő történészgárda aktuális és a magyar történelemre, múlt szemléletre is messzemenően érvényes kérdéseket fogalmaz meg, amelyek a múlt megkonstruálásának folyamatát, a nemzet, nemzettudat, nemzeti identitás, történelem és emlékezet kapcsolatának problémakörét boncolgatják.

A Nora által bevezetett fogalom, az emlékezet helye gyorsan népszerűvé vált és elterjedt a történettudomány mellett más diszciplínákban is, ugyanúgy, ahogy a kifejezés Franciaországon kívül másutt is gyökeret eresztett. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a nemzetté válás tapasztalata, a nemzeti öntudatra ébredés, mint tudományos kérdésvetetés, az 1970-es évek végén, az 1980-as évek elején a „levegőben lógott”, a francia, német, angolszász társadalomtudósok tucatszám jelentették meg műveiket. Ezek között az egyik legsikeresebb, és mindmáig legtöbbet hivatkozott fogalom, amely a Norához hasonlítható karriertörténettel büszkélkedhet, Benedict Anderson kifejezése, az „elképzelt közösségek”. Anderson 1983-as megjelenésű könyvének óriási visszhangja jól jelzi, hogy a nemzettel kapcsolatos kérdéskör milyen mértékben foglalkoztatta akkoriban a szakembereket.

A nemzeti tematika újraértelmezése mellett természetesen egyéb szempontok is szerepet játszottak Nora elhatározásában. A szerzők nyilvánvalóan szakítanak a nagy paradigmák, a pozitívizmus, vagy a marxizmus hagyományaival, és már

a címek sokszínűsége, szerteágazó jellege is jelzi a történettudomány töredezetté válását, amely az 1970-es évektől mind szembetűnőbb. Ha historiográfiai szempontból próbáljuk besorolni a Nora által szerkesztett köteteket, leginkább mentalitástörténetinek nevezhető a munka, de korántsem valamely szűk értelmezés szerint. A közel egy évtizedig tartó tanulmányírás, gyűjtés és szerkesztés a francia társadalom- és kultúrtörténet gyöngyszemeit foglalja magába. Az első kötet a harmadik köztársaság 1870-es születésétől tárgyalja a francia kultúrhistoria számos sarkalatos kérdését. A következő három könyvet általánosabb problémakörnek, a francia nemzet különböző nézőpontokból való elemzésének szenteli a szerkesztő, végül a fennmaradó kötetek a francia identitás és kulturális élet területén végzett mélyfúrások összessége.

A változatos tematika, a francia múlt feldolgozásának újszerűsége, a politikai, társadalmi, kulturális élet szimbolikus történetének bemutatása mellett a vállalkozás legfőbb hatása, hogy az 1990-es évekre kijelölte az európai kultúrtörténet írás tematikáját, vagy legalábbis nagymértékben befolyásolta a kutatók érdeklődését, témaválasztását. Sőt, ennél is többről van szó! Az eredeti francia kiadás, és ennek nyomán az amerikai három kötetes válogatás számos olyan kitűnő esszét, elemzést tartalmaz, amelyek önállóan is megállják a helyüket. Feltétlenül itt említendő Alain Corbin a párizsiak sznobizmusát boncolgató, elegáns és szórakoztató esszéje, Roger Chartier észak és dél különbözőségét taglaló írása, vagy Jacques Revel a királyi udvart tárgyaló elemzése – csak, hogy néhányat említsünk a hosszú sorból.

Nora történeti víziója egyszerre meghökkentő – különösen az 1980-as évek első felében – és szemléletet váltó. Új típusú történeti források és újfajta bizonyítékok szerepelnek a dolgozatokban: utcanevek, ünnepek, viselkedési formák. Ráadásul a múlt eme frissen feltárt elemeinek ugyanolyan meggyőző erőt tulajdonítanak a szerzők, mint a klasszikus és megszokott referenciáknak, például az orléans-i szűz, Jeanne d'Arc figurájának. Ez a friss, újszerű szemlélet nem csak a történészek számára példamutató, hanem más társadalomtudományok művelőinek is, hiszen „demokratizálja” a korábban hierarchikus viszonyokat: feloldja a szembenállást „értékes” és „értéktelen”, elit és népi, vagy populáris kulturális gyakorlat között. Nora azonban még ennél is tovább megy, amikor azt állítja, valójában nincs emlékezet, csak emlékezhelyek vannak, ezek biztosítják a folytonosságot. „Az emlékezhelyek azért létezhetnek, mert az emlékezetnek nincs már valódi közege” (13). Ez teszi alkalmassá arra, hogy üzenetet, méghozzá komplex üzenetet közvetítsen a történész felé, amelyet az megfejt: ez a kultúrtörténet voltaképpen feladata.

Ez a történelemszemlélet azonban sajátos pesszimizmussal párosul, amit a 21. század elején talán nem nagyképűség posztmodern pesszimizmusnak nevezni. Nora észleli és érzékelteti az egykori totalitás elvesztését, a szétesettséget, amely számunkra nem választás, hanem adottság, áthághatatlan korlát. „A világ szétesett, mert már nem lehetett mindent egyetlen okra visszavezetni, és ezzel egyidejűleg történeti szempontból minden – a legjelentéktlenebb,

a legvalószínűtlenebb, a legmegközelíthetlenebb jelenség is – kutatásra érdemessé vált” (25). El kell fogadnunk, hogy a koherencia, amely egykor áthatotta a történelmet, mára elenyészett, csak a kultúra torzóit tanulmányozhatjuk.

A kérdés az, hogyan tesszük ezt? Pontosabban, mit is tart a kezében a magyarországi olvasó a monumentális emlékezhely-kísérletből? Rögtön az elején le kell szögeznünk: egy nagyon jól átgondolt, logikusan felépített, követhető és meggyőző változatot, annak ellenére, hogy a magyarított verzió az eredeti szöveg töredéke. Szerencsés lenne egy második forduló, amikor Nora tanulmányai mellett az általa felkért szerzők tollából született dolgozatokból is szemezgethelnék. Nyilvánvalóan megfontolásra érdemes szempont, amit a szerkesztő a bevezetőben említ. A hatezer oldalra rúgó kollektív emlékezet-gyűjtemény lefordítását nemcsak az elképesztő méret teszi lehetetlenné, de gyakran olyan referenciákra bukkan az olvasó, amelyek a francia kultúrkörön kívül élők számára érthetetlenek és követhetetlenek. Úgy tűnik, a Lawrence D. Kritzman által szerkesztett három kötetes angol nyelvű összeállításban sikerült elkerülni az efféle a bukta-tókat, ugyanakkor elegendő dolgozat került a válogatásba ahhoz, hogy a kollektív emlékezetben rögzült számos esemény és a hősök népes seregén keresztül az eredeti munka sokrétűségét érzékeltesse. A körülményeket figyelembe véve K. Horváth Zsolt szerkesztői elve, mely szerint az ötletgazda Pierre Nora szövegeit adja közre, míg a köréjük szövődő „labirintust” – legalábbis és reményeink szerint – egyelőre mellőzi, elfogadható, meggyőző és helyes választás.

A magyar nyelvű kötet felépítése hármas szerkezetű: az első fejezet „A köztársaság”, a második „A nemzet”, a harmadik „Franciaország – többes számban” címet viseli. Ha csak pusztán a címekből indulunk ki, világos a fogalmakat összekapcsoló, a kollektív emlékezet mindmáig meghatározó toposza, a közös tapasztalat kitüntetett eleme: a forradalom. Nem szorul különösebb magyarázatra, hogy a köztársaság, nemzet és Franciaország genezisében milyen döntő szerepet játszott a forradalomként számon tartott időszak. Ha a francia közösségi identitás értelmezéséhez akarunk közelebb férkőzni, megkerülhetetlen jelenség, már csak azért is, mert folyamatos újraértelmezésen esett át az elmúlt immár több mint kétszáz évben. Csak hogy az egyik legradikálisabb, bár nem francia reakciót idézzük, Edmund Burke hosszadalmas politikai esszéje és az iskolateremtő François Furet elemzése közé számos reflexió ékelődött. A diskurzusban újra és újra kikristályosodtak a konfliktusok, a franciákat megosztó feszültségek, amelyek leginkább a monarchista–republikánus, katolikus–szekuláris, jobb és baloldal fogalom párokkal ragadhatóak meg. A forradalom hagyománya, ahogy az egyik recenzió említi, a „forradalom szelleme” megkerülhetetlenül újra és újra előbukkan a tanulmányokban. Meghatározó élmény, viszonyítási pont a történelmi emlékezetben, akár kokárdával, akár gyászszalaggal idézik a visszaemlékezők július 14-ét.

Pontosabban – Norával szólva – emlékezet nincs, csak emlékezhelyek vannak, ezek között tarthatjuk számon a Bastille lerombolásának évfordulóját is. A történelmet lehetetlen „tetten érni”, megragadni: „... mindig problematikus és tökéletlen rekonstrukciója annak, ami már nem létezik” (15). Az emlékezet ellen-

ben nagyon is valóságos, de folyamatosan változik, a jelen függvénye, csoportokhoz kötött. „Az emlékezet maga az élet ... ki van téve az emlékezés és a felejtés dialektikájának ..., bárki kényére-kedvére használhatja és manipulálhatja, elhallgattathatja vagy hirtelen újra életre keltheti” (14–15). A történelem tehát lezárult, az emlékezet azonban sosem jut efféle nyugvópontra: képlékeny, átpolitizált eszköz célok és eszmék szolgálatában. Legitimitást teremt, bizonyos közösségekben növeli a kohéziót, vagy éppen ellenkezőleg, elválasztja egymástól az embereket.

Az emlékezet egyik alappillére a harmadik köztársaság idején kiadott és azután generációk számára útmutatóul szolgáló történelemkönyv, „a Lavisse”, vagy rövidített változatban a *Petit Lavisse*. A szerző célja nyilvánvalóan a történelmen keresztül a szülőhaza szeretetének felébresztése iskoláskorú gyermekek tömegeiben. Nora pedig, mint késői értelmező, emlékezhelyként tekint a műre, amely a francia identitás lényegét testesíti meg: a nemzet és a köztársaság szintézisét. Kortársaihoz hasonlóan Lavisse számára a nemzet gazdag örökség, hagyományok és emlékek sokasága, spirituális erő. „A hazafiúi és köztársasági érzelmek összefonódtak, és együtt szabják meg a nemzet feladatát, amely nem más, mint «valamennyi francia kiművelése annak érdekében, hogy mindahányan maximális teljesítményt nyújthassanak»” (42). A tankönyv mintegy útmutató minden gyermek számára, hogy igaz franciává válhasson – a történelem ismeretén és megélésén keresztül. A nemzeti azonosulás útja rögös és az idő múlásával, azaz a könyv új kiadásaiban változik. A forradalom mind hangsúlyosabban cezúrát jelent, amely elválasztja egymástól a régi rend sötét, és a köztársasági Franciaország felmagasztosult világát.

Nora számára Lavisse a katedrálisépítők küldetéstudatával formálja a francia fiatalság hazafias érzelmét. Ahogy az építőnek, úgy a történelemtanárnak is küldetése van, de míg az előbbi kőbe vési üzenetét, a tanár a gyermekek lelkét munkálja meg. „Lavisse tankönyve végeredményben a jakobinus szellemiség expansionista politikáját képviseli. A hazaszeretet misztikus beteljesülés. Misztikus abban az értelemben, hogy három különböző fogalmat olvaszt egyggyé: a haza történelmi, a köztársaság politikai és a szabadság filozófiai fogalmát” (62). A tanító nemcsak ismereteket közvetít a diáknak, hanem igaz, tette kész, ha kell, fegyvert fogó állampolgárrá neveli őt, méghozzá nem az eszére, hanem az érzelmeire hatva. A tankönyvíró műltszemléletét áthatja a meggyőződés, hogy a forradalom a franciákat kivételes nemzetté formálta. Történelmük a hősök panteonja, akik a nemzeti egység megteremtésén, az ország felemelésén fáradoztak, s akik méltó, a hazát minden áron megvédő utódokra érdemesek. Az 1871-es vereség emléke élénken él és meghatározza a szerző kiindulópontját: nemcsak hazafiakat, de elégtételt követelő, harcias hazafiakat kell nevelni.

Az 1980-as években, amikor a köteteket szerkesztette, Nora voltaképpen ellenszélben hajózott. Visszatért a nemzethez, mint kiindulópont, vizsgálati egységhez akkor, amikor más vezető történészek éppen elutasították, azt is mondhatnánk, megvonták tőle a jogot, hogy a történelmi elemzés megfelelő keretűl szolgáljon. Nora emellett nyomon követi a monarchikus eszme

kimúlását egészen Charles de Gaulle-ig. A válogatáson érzékelhető az egyszer befolyásos, de az 1980-as években fokozatosan népszerűséget és legitimitást veszítő marxista episztomológia hatása, illetve kimúlásának hatása. A tudományos világban tapasztalható hanyatlás nyilvánvalóan összefüggésben állt a megélt valósággal, a létező szocializmus haldoklásával. Akárcsak a forradalmat, a nemzeti hagyományokat, az emlékezetet sem lehetett többé hitelesen értelmezni marxista interpretációs keretben. A Mitterrand-korszak (1981–1995) intellektuális és tudományos világára egyértelműen rányomta a bélyegét a korábbi évtizedek meghatározó baloldali magyarázó modelljének háttérbe szorulása.

Mindez elvezet az utolsó kötetekhez, illetve a magyar válogatás utolsó fejezetéhez: Franciaország – többes számban. „Az emlékezet jegyében Franciaországot nem a változatosság, hanem a megosztottság jellemzi” (219). Ezzel az észrevétellel indítja Nora a polifóniát elemző, az egység helyett a töredezettséget, megosztottságot regisztráló és vizsgáló dolgozatokat. A megosztottság részben politikai természetű, de nem hagyhatók figyelmen kívül a vallási, földrajzi, történelmi ellentétek sem, amelyek ugyanúgy alakítják és a francia identitás integráns részét képezik, mint az egységbe olvasztó nemzettudat, nemzeti kultúra, hazafiság.

A politikai viták és csatározások meghatározóak, gyakoriak és ismétlődők, a francia nemzeti identitás sajátos természetének folyamányai, melyek kezdeté visszanyúlik a kettős, frank–gall eredetmítoszhoz. Ez a szembenállás, a győztes és a vesztes dichotómiájában megélt és elképzelt történelem húzódik végig a középkor és a kora újkor századain és alakítja a modern konfliktusokat. Feltétlenül ezek közé tartoznak a vallási ellentétek – vélekedik Nora. Különlegesnek értékeli, hogy bár Európa-szerte folytak vallásháborúk, a katolikus–protestáns viszály sehol sem tartozott olyan sokáig és mélyen a kollektív identitáshoz, mint Franciaországban. Ugyanez vonatkozik a regionális ellentétekre, a főváros és vidék szembenállására.

Óhatatlanul felmerül a kérdés: mennyire egyedi és valóban a francia identitásra jellemző mindez? A magyar kiadáshoz külön előszót írt a szerkesztő, amelyben éppen a vállalkozásnak ezt az alapvető kérdését érinti. Amikor a kötetek megírásához fogtak, Nora azt hitte, az emlékezet helyeit csak Franciaország esetében érdemes és értelmes használni. De hát miért is? Erre a kérdésre a megjelenés óta napvilágot látott recenziók is felhívják a figyelmet, de a válasszal mintha adós maradna a szerkesztő. Miért is volna a francia eset más, mint a többi, a francia nemzeti történelem és az emlékezet különbsége eltérő a többi nemzetétől? Nem kellene egyetemesebb, vagy legalábbis a nyugati kultúrákra, nemzetekre jellemző sajátosságokra gondolnunk? Hiszen Nora megannyi megfigyeléseiben magunkra ismerhetünk, mi magyarok is, de valószínűleg számos nemzet tagjai éreznek hasonlóképp. És ez a felismerés talán majd ösztönzően hat a magyar történelem, emlékezet és az emlékezhelyek felfedezésére, újraértelmezésére.